

ХРОНІКА

А.М.ДОМАНОВСЬКИЙ (Харків), О.В.ФАЙДА (Львів)

МІЖНАРОДНИЙ СИМПОЗИУМ «НОМО BYZANTINUS СЕРЕД ІДЕЙ ТА РЕЧЕЙ»

Останні два десятиліття стали періодом активного становлення української візантиністики, розвиток якої було перервано на початку 1930-х рр. Однією з ознак цього процесу стало проведення численних наукових заходів, які тією або іншою мірою торкалися візантинознавчої проблематики. Зазвичай, однак, вони у вигляді секційних засідань або круглих столів були включені до більш широких тематично і хронологічно конференцій чи конгресів. Важливу роль у цьому процесі відіграв Харківський національний університет імені В.Каразіна, в якому вже з середини 1990-х рр. і до сьогодні регулярно проходять започатковані Харківським історико-археологічним товариством традиційні міжнародні історико-археологічні конференції, де обов'язково працює секція з історії Візантії¹.

З іншого боку, засідання, присвячені візантиністичній проблематиці, стали невід'ємною складовою наукових заходів, організовуваних університетським Центром болгаристики та балканських досліджень імені М.Дринова². Саме на базі останніх було зроблено важливі кроки до виокремлення суто візантинознавчих наукових зібрань. Так, у рамках проведених у 2006 р. IV Дриновських читань, присвячених 100-річчю від дня смерті проф. М.Дринова та 90-річчю від дня народження

¹ Див.: Международная научная конференция «Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины» (Харьков, 1995 г.) // *Древности-1995*. – Х., 1995. – С.4–5; *Берестнев С.И., Ручинская О.А., Жиронкина О.Ю.* Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины: К 140-летию со дня рождения акад. Д.И.Багалея» (Харьков, 16–18 апреля 1997 г.) // *Древности, 1997-1998*. – Х., 1999. – С.9–14; *Ручинская О.А., Литовченко В.В.* Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины (Харьков, 21–23 октября 1999)» // *Российская археология*. – 2001. – №2. – С.176–180; *Буйнов Ю.В., Шрамко Б.А., Шрамко И.Б., Литовченко С.Д., Колода В.В., Куделко С.М.* V Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины», посвящённая 350-летию Харькова и 200-летию Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина (Харьков, 4–6 ноября 2004 г.) // *Древности-2005*. – Х., 2005. – С.352–357; *Дьячков С.В., Пряхин А.Д., Берестнев С.И., Медведев А.П., Ручинская О.А., Литовченко С.Д., Домановский А.Н., Фомин М.В., Колода В.В., Куделко С.М.* VI Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины», посвящённая 150-летию со дня рождения академика В.П.Бузескула // *Древности-2009: Харьковский историко-археологический ежегодник*. – Вып.8. – Х., 2009. – С.296–315 та ін.

² Див.: *Станчев М.Г., Страшнюк С.Ю., Саленков В.Ю.* Дриновські традиції у Харкові (замість передмови) // *Дриновський збірник*. – Х.; Софія, 2007. – С.5–7; *Литовченко С.Д.* Международная научная конференция «История и культура Болгарии в лицах и образах», секция «Древний мир и средние века» (Харьковский национальный университет имени В.Н.Каразина, 6–7 октября 2005 г.) // *Дриновський збірник*. – Х.; Софія, 2007. – С.244–246; *Литовченко С.Д.* Международная научная конференция «История и культура Болгарии в лицах и образах» // *Древности-2005*. – Х., 2005. – С.362–363.

проф. С.Сідельникова, які мали назву «Харківська школа болгаристики та візантинознавства: минуле, сьогодення, майбутнє», відбувся круглий стіл «Античне і ранньовізантійське суспільство: проблеми історії й історіографії»³.

Ще ближче до виокремлення візантиністичного наукового заходу підійшли проведені наступного, 2007 р., V Дриновські читання, присвячені 130-річчю визволення Болгарії з-під османського гніту – «Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. та історична доля болгарського народу»⁴. У рамках цього наукового заходу працювала секція «Проблеми візантиністики у сучасній Україні» і круглий стіл візантиністів, які зібрали науковців із Харкова, Львова, Одеси (Україна), Софії (Болгарія)⁵.

Поєднання двох наукових традицій, що йшли, відповідно, від заходів Харківського історико-археологічного товариства, з одного боку, та університетського Центру болгаристики та балканських досліджень, з іншого, призвело, нарешті, до проведення у Харкові першого суто візантиністичного наукового зібрання. Ним став Міжнародний симпозіум «Homo Byzantinus серед ідей та речей», організований спільно кафедрою історії стародавнього світу та середніх віків і Центром болгаристики та балканських досліджень Харківського національного університету імені В.Каразіна. Захід відбувся 1 липня 2010 р. на історичному факультеті університету й зібрав відомих візантиністів із різних наукових центрів України, Росії, Білорусії та Болгарії.

Пленарне засідання симпозіуму було присвячене візантиністам світової слави – видатним ученим Ігореві Шевченку та Геннадієві Літаврину, які один за одним відійшли у Вічність наприкінці 2009 р. Значення їхніх праць для світового й українського візантинознавства годі переоцінити, тож робота симпозіуму стала гідним вшануванням світлої пам'яті знаних істориків-візантиністів.

Відкрив пленарне засідання завідувач кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Харківського національного університету імені В.Каразіна *Сергій Сорочан*, який коротко охарактеризував загальний стан сучасного українського візантинознавства, роз'єднаного на кілька анклавів, і констатував необхідність налагодження й інтенсифікації наукових контактів між дослідниками з різних регіонів України, чому й мають слугувати подібні наукові зібрання. Цю ж думку розвинув директор Центру болгаристики та балканських досліджень імені М.Дринова *Сергій Страшнюк*, який нагадав про успішний досвід роботи візантиністичних секцій і круглих столів під час IV і V Дриновських читань та висловив сподівання, що симпозіум започаткує нову традицію суто візантиністичних зібрань, які стануть у традиційними.

Засідання продовжила доповідь *Андрія Ясіновського (Український Католицький Університет)* «Професор Ігор Іванович Шевченко (1922–2009) серед

³ Див.: *Станчев М.Г., Страшнюк С.Ю.* IV Дриновські читання в Харкові // Укр. іст. журн. – 2006. – №4. – С.217–223; *Stanchev M., Strashnuk S., Palangursky M.* Fourth Drinov readings at Kharkov (February 28 – March 1, 2006) // Etudes Balkaniques. – 2006. – №2. – P.200–205; *Страшнюк С.Ю.* IV Дриновські читання // Дриновський збірник. – Х.; Софія, 2007. – С.247–254; *Дроснева Е.* Харковски празници на българистиката'2006 // *Bulgaria*. – 2006. – Т.12. – С.60–66.

⁴ *Страшнюк С.Ю., Пригарін О.В., Домановський А.М.* Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. та історична доля болгарського народу. V Дриновські читання у Харкові // Дриновський збірник. – Х.; Софія, 2009. – Т.3. – С.457–473.

⁵ *Домановський А.Н., Файда О.В.* Круглий стіл «Проблеми візантиністичного вивчення в сучасній Україні» (Харьков, 25–27 октября 2007 г.) // Классическая и византийская традиция. 2008: Материалы II Международного научного семинара молодых учёных, аспирантов, студентов. – Белгород, 2008. – С.138–146; *Домановський А.М., Пархоменко М.В.* Українська візантиністика в Харківському університеті // Історичний журнал. – 2008. – №2. – С.115–121.

візантійських ідей», в якій було відтворено науковий портрет видатного візантиніста другої половини ХХ ст. Складне емігрантське життя, базова освіта з класичної філології, навчання в університетах різних європейських країн, розвиток наукової кар'єри у найкращих американських університетах та наукових центрах, академічна чесність, свобода й національний патріотизм – це ті складові, які вплинули на формування науковця – спеціаліста з візантійської літератури й агіографії, грецької палеографії, епіграфіки, слов'янської філології й історії.

Про творчий доробок Геннадія Літаврину у вивченні контактів між Візантійською імперією та Київською Руссю йшлося у другій пленарній доповіді *Дмитра Гордієнка* (Інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАНУ) «Русько-візантійські відносини в працях академіка Г. Літаврину». Питання русько-візантійських стосунків займають особливе місце в науковому доробку дослідника, який у цій сфері йшов у руслі російської школи візантиністики – розгляду історії Візантії з позицій і в дотичності до історії Русі, що було започатковано і розроблено ще В. Васильєвським. Однак спадщина науковця вирізняється своїм всеохоплюючим характером як за часом (від самих початків русько-візантійських відносин до падіння Константинополя), так і за тематикою: від політичних та економічних стосунків до питань культурного впливу.

Важливим моментом роботи засідання стала презентація новітніх візантинознавчих видань *Олега Вуса* (Львів)⁶, *Николая Болтова* (у співавторстві) (Белгород)⁷ і *Татевіка Саргсяна* (Сімферополь)⁸. Наприкінці пленарного засідання з презентацією проекту міжнародної багатомовної платформи рецензій праць з історії Європи при Баварській державній бібліотеці в Мюнхені (за матеріалами, наданими організаторами проекту) виступив *Андрій Домановський* (Харків), який ознайомив присутніх з основними завданнями та принципами проекту, що передбачає рецензування всіх праць з історії Європи, можливість пре- і постпринту наукових видань, модеренованої дискусії (інтернет-сайт проекту: <http://www.recensio.net/>).

Далі робота симпозіуму відбувалася за двома секціями, умовно названими історико-археологічною та мистецтвознавчо-історіографічною. Першу з них очолили *Сергій Сорочан* (Харківський національний університет імені В. Каразіна), *Юрій Могаричев* (Кримський республіканський інститут післядипломної педагогічної освіти, Сімферополь) і *Леонтій Войтович* (Львівський національний університет імені Івана Франка); секретар – *Андрій Домановський*. Тематика доповідей учасників стосувалася широкого кола питань візантійської історії, археології, джерелознавства, економіки, культури.

Із доповіддю «Фортифікаційна практика імператора Юстиніана I та криза лінійної системи інженерної оборони Візантії», в якій йшлося про історію візантійських укріплень на Кримському півострові, виступив *Олег Вус*. Доповідач, розвиваючи думки, висловлені у презентованій на пленарному засіданні монографії, зауважив, що впродовж останніх років правління імператора Юстиніана I в системі інженерного облаштування театру воєнних дій, на який тоді перетворилися північні провінції Ромейської держави, сталися значні зміни. Трансформувалися погляди візантійської адміністрації на проблеми фортифікаційного забезпечення території

⁶ Вус О.В. Оборонна доктрина Візантії у Північному Причорномор'ї: інженерний захист Таврики та Боспору в кінці IV – на початку VII ст. – Л., 2010. – 304 с.

⁷ Болгов Н.Н., Смирницьких Т.В., Сбитнева Ю.Н. Частная жизнь женщины в ранней Византии. – Белгород, 2009. – 169 с.

⁸ Свод армянских памятных записей, относящихся к Крыму и сопредельным регионам (XIV–XV вв.) / Сост. Т.Э. Саргсян. – Симферополь, 2010. – 312 с.

імперії і відбувся перехід від простої лінійної до складної глибоко ешелонованої системи інженерної оборони.

Військовій тематиці також присвячувалася стендова доповідь *Живко Живкова-Жекова* (Великотирновський університет імені св. Кирила і Методія, Болгарія) «Роль *magisterii militum* у військовій організації ранньої Візантії», в якій йшлося про створення, розвиток і значення магістерії мілітум у ранньовізантійському війську IV–VII ст. Важливість цієї життєздатної структури дослідник проілюстрував тим фактом, що у VII ст., після перемоги над персами, імператор Іраклій (610–641 рр.) започаткував відновлення старих імперських структур. Саме на основі віцїлілих магістеріум мілітум виникли перші феми.

Олег Бубенок (Інститут сходознавства імені А.Кримського НАНУ) у доповіді «Заснування Аланської митрополії й початкові етапи християнізації аланів Північного Кавказу» спробував довести, що поширення християнства серед аланського населення відбувалася поетапно. Під час першого патріаршества Ніколая Містика (901–907 рр.) було створено Аланську епархію і християнами стали західні алани-аси, а під час його другого патріаршества (912–925 рр.) християнство прийняли також і східні алани. Аланська епархія стала митрополією вже у другій половині X ст.

У спільній доповіді «Невідоме джерело з історії середньовічного Криму» *Юрій Могаричев* і *Татевік Саргіян* зупинилися на характеристиці нового, не запровадженого до сьогодні в науковий обіг, джерела – вірменських синакарних житіях перших херсонських єпископів. Ці рукописи пощастило виявити у Католикосаті великого дому Кілікії (м.Ангіліас, Ліван), звідки було отримано фотокопії джерел. Як показує їх розгляд, вірменські житія херсонських єпископів, незважаючи на подібність у загальній канві викладу з грецькими синакарями, є, поза сумнівом, самостійним джерелом, яке заслуговує на окрему увагу. Вірменський варіант містить більше подробиць і деталей.

Кримську тематику продовжив *Михайло Нікіфоров* (Кримське відділення Інституту сходознавства імені А.Кримського НАНУ) доповіддю «До питання про дату заснування візантійської феми у Криму й ролі Петрони Каматира у будівництві фортеці Саркел». Доповідач зупинився на вирішенні проблеми датування місії Петрони Каматира. На підставі свідчень хроніки Продовжувача Феофана вдалося датувати похід імператора Феофіла до арабських кордонів, що передував появі хозарського посольства у Константинополі, 833 р. Враховуючи час, необхідний для подорожі, спорудження фортеці Саркел і заснування феми в Криму можна віднести до 835–837 рр.

Олександра Латишева (Харківський національний університет імені В.Каразіна) у своїй доповіді «Ранньосередньовічні храми Херсону: досвід реконструкції» зупинилася на особливостях історико-літургійної реконструкції основних типів ранньовізантійських храмів. За приклад було обрано базиліку №7, хрестоподібний храм №19 (як зразок центричної споруди) і одноапсидний храм 958 р. Як зазначила доповідач, використання сучасних технологій відкриває нові можливості для реконструкції літургійного життя ранньосередньовічного Херсону, даючи можливість скласти уявлення про зовнішній вигляд пам'яток, значна частина з яких не дійшла до наших днів.

Херсонську тематику продовжила спільна доповідь *Євгена Туровського*, *Андрія Філіппенка* (Національний заповідник «Херсонес Таврійський») і *Михайла Фоміна* (Харківський національний університет імені В.Каразіна) «Про датування херсонських склепів із розписами», представлена на засіданні третім співдповідачем.

На сьогодні відкрито 13 таких поховальних споруд. Розписи херсонеських склепів належать до числа пам'яток, які мають сюжетну і хронологічну схожість. Як вважають доповідачі, враховуючи закономірності зміни певних етапів розвитку поховальної архітектури, розписи херсонеських склепів слід датувати часом не пізніше кінця V ст. Нижню ж межу їх появи слід пов'язувати з місцевими подіями середини – останньої чверті IV ст., коли у Херсоні сформувалася власна епархія.

До археологічного блоку роботи секції належав також виступ *Христини Лавиш* (Інститут мистецтвознавства, етнографії і фольклору НАН Білорусії) «Знахідки візантійської кераміки на території Білорусії». Кераміка була однією з груп візантійських виробів, які імпортувалися на Русь, в тому числі до її західного регіону. Найбільш масовою частиною візантійського імпорту були амфори, в яких перевозилися продукти харчування (вино, олія, фрукти, горіхи). На сьогодні на території Білорусії знайдено понад 5000 амфорних фрагментів із 25 археологічних пам'яток. Нечисленними натомість є знахідки візантійської полив'яної кераміки, яка, на думку дослідниці, потрапляла сюди випадково, а не з купцями.

У своїй цікавій доповіді «Проблеми галицько-болгарських стосунків у першій третині XIII ст.» *Леонтій Войтович* здійснив спробу на основі аналізу різномірних джерел і досліджень останніх років переважно болгарських істориків реконструювати галицько-болгарські стосунки першої третини XIII ст. Основну увагу було приділено епізодам, пов'язаним з поваленням Борила (1207–1218 рр.) та приходом до влади Івана II Асеня (1218–1241 рр.), а також спробам угорського королівства, яке в той період добилося певних успіхів у боротьбі за галицьку спадщину, установити контроль над Нижнім Подунав'ям і Болгарією.

Нарешті, економічну історію Візантії було представлено блоком із трьох доповідей харківських дослідників. У виступі *Сергія Сорочана* «Про циклічність і періодичність часу торгівлі в ранній Візантії» йшлося про сприйняття торгівлі у Візантійській імперії з погляду певних часових відтинків – сільськогосподарських і навігаційних сезонів, релігійних свят і постів, годин доби тощо, і, відповідно, про її часову регламентацію. Як вважає дослідник, «час купця» настав у Візантії значно раніше, ніж у Західній Європі, що знайшло свій прояв у відносно вільному розпорядженні часом для торговців і ремісників, які майже не обмежувалися якимось державними приписами, але, швидше, контролювалися вимогами релігійного характеру, церковними догмами, постами.

Доповідь *Костянтина Бардоли* «"Розвідний міст" між Сходом і Заходом. Роль Візантії в розвитку торгівлі Західної Європи» було присвячено місцю й значенню Візантійської імперії у розвитку міжнародної торгівлі за доби раннього середньовіччя. Займаючи вкрай вигідне географічне положення, імперія ромеїв відіграла важливу роль у становленні й розвитку західноєвропейської середньовічної торгівлі, значною мірою спричинивши розквіт італійський торговельних республік, які вдало скористалися з можливостей, що їх надавав «розвідний міст» візантійської торгівлі зі Сходом.

Нарешті, методологічний характер мала доповідь *Андрія Домановського* «Можливості математичного моделювання для дослідження економіки ранньосередньовічної Візантії: здобутки, проблеми, перспективи», в якій йшлося про використання формалізованого математичного моделювання у дослідженні візантійської економіки. Використання методів математичного моделювання економічних процесів може бути успішним не лише за наявності великих обсягів числових даних. Важливим є передусім створення математичних моделей за рахунок встановлення функціональних зв'язків між умовними змінними величинами, до яких зводиться у моделі

досліджувана система. Застосування математичного моделювання передбачає формалізацію даних, завдяки чому вони отримують нову пізнавальну властивість, якої були позбавлені у звичайному якісному наративі.

Історіографічно-мистецтвознавчу секцію очолювали *Олександр Головка* (головний консультант апарату Верховної Ради України, Київ) і *Николай Болгов* (Белгородський державний університет, Російська Федерація), секретарями були *Олег Файда* (Львівський національний університет імені Івана Франка), *Ірина Горнова* (Одеський національний університет імені І.Мечникова).

Роботу секції відкрила доповідь *Юлії Матвєєвої* (Харківська державна академія дизайну та мистецтв) «Катапетасма: спадщина візантійської традиції (походження, символіка, іконографія)». Дослідниця простежила багатовікову, починаючи від раннього християнства, історію трансформації церковного полотна, яке згодом перетворилося на завісу за царськими вратами. Демонстрація рідкісних збережених зразків цього храмового атрибуту супроводжувалась обґрунтованими гіпотезами щодо багатого змістового навантаження вміщених там зображень з урахуванням, що важливо, літургійної символіки, в контексті якої і функціонувала катапетасма.

Входження Русі до світової християнської спільноти і формування церковної організації слов'ян Східної Європи в другій половині X–XI ст. було предметом виступу *Олександра Головка*, який наголосив, що запровадження християнства у цій частині Європейського континенту становило собою тривалий багатоплановий процес, який позначився на всіх сферах життя населення, відтак тему християнізації східних слов'ян треба аналізувати не лише в контексті зміни релігії, але і як кардинальний прорив у сфері духовності, ідеології, культури, адміністративно-політичній структурі організації суспільства Русі. Християнізація тривала кілька століть, інтенсивність засвоєння нової релігії на різних етапах була різною. На думку доповідача, відносно швидко християнство поширювалось у містах, проте сільське населення засвоювало його повільно. Деякі великі сільські регіони східнослов'янського світу фактично до монгольської навали середини XIII ст. залишалися язичницькими.

У доповіді *В'ячеслава Корнієнка* (Національний заповідник «Софія Київська») «Мала есхатологія» Давньої Русі у світлі епіграфічних досліджень у Софії Київській» на основі окремих графіті із цього храму (есхатологічного календаря, виявленого у вітварі приділу св. Георгія Великомученика на фресці св. Василя Великого), а також низки писемних пам'яток захищалася теза про одночасне прийняття Руссю від Візантії разом із християнством ідеї малої (індивідуальної, частинної) есхатології.

У виступі *Аліни Кондратюк* (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник) «Монументальний живопис церкви Спаса на Берестові доби Петра Могили: проблематика і перспективи дослідження» на перший план поставлено досі нез'ясовані проблеми атрибуції фресок цієї церкви, доповідач найперспективнішою вважає висловлену в історіографії думку, відповідно до якої виконавцями розписів могли бути високопрофесійні майстри-греки, котрі жили на території Румунії. А.Кондратюк також відзначила унікальну для українських теренів цілісність, стильову єдність художнього ансамблю церкви Спаса на Берестові.

Дві концепції візантійського історієписання XI ст. на прикладі окремих сюжетів із творів Михаїла Пселла («Хронографія») і Йоанна Скилиці («Огляд історії») проаналізовано у доповіді *Ірини Горнової*. Аналізуючи описане обома авторами повстання у час правління василева Василя II Болгаробойца, дослідниця схиляється до висновку, що попри формальну належність авторів до одного жанру ромейської історіографії, вони принципово відмінні у своїй методі написання. Якщо Й.Скилиця продовжує традицію анонімних візантійських хронік, тобто самоусувається з розповіді, описує події

надзвичайно докладно, компільное, об'єктивність усвідомлює через внутрішнє авторське відчуття справедливості, то М.Псел діяв інакше – він шукав внутрішню мотивацію подій, вважав, що історія твориться в результаті складної взаємодії переконань, психологічних особливостей, притаманних правителям і їх найближчому оточенню.

Ростислав Філіппенко (Національна фармацевтична академія України, Харків) представив перед науковою громадськістю виступ на тему «Є.К.Редін – історик візантійського мистецтва». Дослідник виділив у життєписі вченого ключові події, починаючи зі студентської лави, які сприяли формуванню визначного мистецтвознавця-візантиніста. Проаналізовано основні праці Є.Редіна з історії мистецтва ромей та культури Давньої Русі.

Ніколай Болгов (Белгородський державний університет, Російська Федерація) у доповіді «Завершення посткласичного епосу в ранній Візантії. Георгій Пісида і Кресконій Кориш» розглянув феномен посткласичного епосу – останнього в античній традиції епічного твору VI–VII ст. – латинські поеми Кресконія Кориша з Константинополя і грецькі – Георгія Писиди. Цих авторів поєднує імперська ідея, а їх важливість як історичних джерел недооцінена в історичній науці.

У доповіді «Медицина ромей у східноєвропейській історіографії» *Олег Файда* (Львівський національний університет імені Івана Франка) охарактеризував напруження російських та українських істориків від кінця XIX ст. до наших днів у справі вивчення візантійської медицини. Автор проаналізував праці представників університетської науки та богословського середовища, публікації радянських і сучасних візантиністів, указав на розбіжності підходів істориків-медиків, які переважно констатують досягнення цієї галузі на певному хронологічному етапі та, власне, істориків, котрих більше цікавить соціальний аспект у становленні медичної практики і медичних знань. Доповідач зробив висновок, що навіть на тлі чималих здобутків у вивченні медицини ромей західними вченими східноєвропейська історіографія також має гідний доробок.

Сергій Лучканин (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) у доповіді «Змалювання візантійської цивілізації в історичному романі румунського прозаїка Михаїла Садовяну “Золота гілка”» зупинився на аналізі образу візантійських держави й суспільства у творі відомого румунського письменника. М.Садовяну пластично змальовує картину візантійського суспільства, де панували терор і страх, особливо за доби іконоборства, якій і присвячено його твір, а імператорську владу показано деспотичною і мало не тоталітарною. Доповідач зазначив, що письменник дещо згущує барви в описі «темного середньовіччя», як свого часу це робилося у просвітницькому візантинознавстві, однак вони потрібні йому для аналогії з євразійським тоталітаризмом 1930-х рр.

***

За підсумками роботи симпозіуму планується видати блок статей у черговому томі «Дриновського збірника». Учасники також неодноразово висловлювали думку про необхідність створення окремого регулярного суто візантиністичного українського видання у формі щорічника. Сподіваємося, поява такого видання незабаром стане можливою, оскільки, як показала робота симпозіуму, науковий рівень української візантиністики цілком конкурентоспроможний на міжнародному рівні, і лише відсутність належної дієвої організаційної структури гальмує його розвиток. Упевнені, найближчим часом цю диспропорцію буде подолано й вітчизняне візантинознавство зробить черговий крок до того, щоби посісти гідне місце серед національних візантиністичних шкіл.